

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
יא	המקורות
1	מבוא
1	רקע היסטורי
3	המהפכה העירונית במסופוטמיה באלף הרביעי לפסה"נ
11	שינויים טכנולוגיים
16	המסחר הבין-אזורי באלף השלישי והשני לפסה"נ
20	הרקע למסחר האזורי הקדום
23	פרק ראשון: זכויות קניין
28	זכויות קניין במסופוטמיה
40	זכויות קניין בתקופת המסחר האזורי הקדום
51	פרק שני: השוק ואמצעי התשלום
54	השוק במסופוטמיה
55	השוק בתקופת המסחר האזורי הקדום
58	התחרות, המחירים וכוח השוק
66	שוקי אשור ואנטוליה
72	מדיניות הסחר האשורית
76	אמצעי התשלום – הכסף
89	פרק שלישי: הארגון והמימון
91	הארגון
105	אשראי ומימון
110	מוסדות המימון האשוריים

113	מכשירי מימון לזמן ארוך
120	האשראי המסחרי והאשראי הפרטי
125	הלוואות (אשראי בנקאי)
126	הריבית
131	חוזים ושטרות
137	ביטחונות וערבים
140	רישום החשבונות וההתחשבנות
146	פרק רביעי: האכיפה
148	האכיפה במסופוטמיה
151	האכיפה בתקופת המסחר האשורי הקדום
164	סיכום: התאוריה והממצאים במסופוטמיה ובמצרים הקדומה
164	מוסדות כלכליים במסופוטמיה הקדומה
166	מוסדות כלכליים במצרים הקדומה
172	המסחר האשורי הקדום והמסחר בערי ברית ההנזה
175	התאוריה של הכלכלה המוסדית
178	המודלים הכלכליים המסבירים את התקופה
183	רשימת המפות, התמונות והלוחות
184	רשימת הקיצורים
186	רשימת המקורות
202	מפתח

פתח דבר

תחילתו של הספר בעבודת דוקטור, 'מוסדות כלכליים במסחר האשורי הקדום במאה העשרים עד ה־18 לפני הספירה', אשר אושרה על ידי הסנט של האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 2012. במחקרי ביקשתי להוכיח שהמוסדות הכלכליים האשוריים במסופוטמיה נוסדו בתקופות שקדמו למסחר האשורי הקדום. בספר זה הרחבתי את היריעה לכלכלה בשחר ההיסטוריה, דהיינו לתקופה המתחילה במחצית השנייה של האלף הרביעי לפסה"ג – תקופת המהפכה החקלאית הגדולה במסופוטמיה. במקביל חקרתי את מצרים הקדומה, שגם בה התרחשה באותה תקופה מהפכה חקלאית.

ייחודו של הספר הוא בכך שלראשונה נעשה בו שימוש שיטתי בכלי ניתוח של הכלכלה המוסדית המודרנית ובתאוריית עלויות העסקה, כדי לאפיין את המוסדות הכלכליים שהשפיעו על כלכלת מסופוטמיה וכלכלת מצרים באלף השלישי לפסה"ג. במהלך החקירה התברר כי מוסדות כלכלת השוק של המסחר האשורי הקדום בתחילת האלף השני לפסה"ג היו ממשכיהם של מוסדות דומים במסופוטמיה של שחר ההיסטוריה.

ככל שחקרתי את התקופה, נמשכתי לוויכוחים הגדולים על מבנה הכלכלה והחברה במסופוטמיה ובמצרים הקדומה. הכשרתי ככלכלן לא הניחה לי לקבל כפשוטו את המודל הקיומי-פרימיטיבי של קרל פולניי (Polanyi 1957, 1977) המקובל על חלק נכבד מהחוקרים. המודל של פולניי, שמקורו באנתרופולוגיה והוא מבוסס על מחקרים באיי האוקיינוס השקט ובאפריקה, והסתייע במודלים החברתיים של קרל מרקס, מקס ובר ומוזס פינלי (Finley 1973). על פי מודלים אלו, גורמי הייצור במסופוטמיה ובמצרים הקדומה נמצאו בידי חברה הבנויה ממשפחות מורחבות העוסקות בחקלאות-קיום ופועלות בכלכלה שמוטבעת בה התנהגות חברתית. אני, לעומת זאת, ראיתי בשומרים ובמצרים של ימי קדם בני אדם שצורת חשיבתם ומניעיהם דומים לאלו של אנשים בימינו: אנשים שבנו מוסדות כלכליים כפי שאנו מכירים היום, עם ההתאמות המתחייבות מהטכנולוגיה ומהתרבות השונות שבין התקופות.

הכלכלה המוסדית וכלכלת עלויות העסקה הן הכלים שמסייעים לי לאפיין את מוסדות כלכלת השוק של מסופוטמיה ומצרים, לנתחם ולהסביר את השימוש בהם. העושר הרב של מסמכי המסחר האשורי הקדום שכנע אותי כי באמצעות ציטטות מתוכם אוכל לבסס לעומק את עמדתי שמוסדות הסוחרים האשורים, כמו אלה של מסופוטמיה ומצרים הקדומה שקדמו להם, היו מוסדות של כלכלת שוק. יצאתי מתוך ההנחה שאם מוסדות כמו זכויות קניין, שוק, אמצעי תשלום, ארגון, מימון ואכיפה, המופיעים במסמכים מהתקופה, מתפקדים כפי שאנו מכירים אותם כיום, ונאכפים על ידי החברה, הרי שמדובר בכלכלת שוק. כדי לבסס עמדה זו העמקתי בבחינת המודל הקיומי-פרימיטיבי המשמש עדיין חוקרים המפרסמים ספרי היסטוריה על התקופה.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי: ראשונים המדריכים שנקבעו ללוות את המחקר, פרופ' ישראל אפעל (יו"ר), פרופ' יעקב (קובי) מצר, ופרופ' ריכב (בוני) רובין. פרופ' אפעל יבורך על עזרתו הרבה בתכנון המחקר ובעידודו הבלתי נלאה. פרופ' אפעל סייע לי לנווט את הצעת המחקר ליעדה – למרות הקשיים בתכנון מחקר שנושאו נמצאים בתחומי העיסוק של שלוש מחלקות חשובות באוניברסיטה העברית בירושלים, מטפל בתקופה היסטורית שאינה נמצאת במרכז ההתעניינות של האוניברסיטאות בישראל, ונשען על תחום הכלכלה המוסדית הנמצא בשלבי התפתחות ראשוניים. פרופ' מצר יבורך על הערותיו המועילות בנושא מבנה עבודת המחקר, ועל הדרכתו במחקר בהיסטוריה כלכלית והכלכלה המוסדית. פרופ' רובין יבורך על שסייע לכלול את המחקר הבינת-חומי במסגרת החוג לגאוגרפיה, ועל הערותיו לגבי הפן הגאוגרפי שלו. אני מודה לכל חברי הוועדה הנוספים לאישור תכנית המחקר שליוו אותי בהכנת ההצעה ואישרו אותה: פרופ' נתן זוסמן, פרופ' נתן וסרמן, פרופ' אפרים קליימן ופרופ' נדב נאמן. הערותיהם ושאלותיהם המועילות סייעו לי בתכנון המחקר.

תודה שמורה לדפנה גלייזר-אמיר, שעשתה בנאמנות ובמיומנות את עבודת העריכה וההגהה בעברית. לקרן מלצר, שהשקיעה זמן רב ועסקה במיומנות רבה בעבודת ההגהה והעריכה של האכדית בניב אשורי קדום ותרגומה לעברית. ולתמר סופר מהמרכז לגאוגרפיה חישובית במחלקה לגאוגרפיה של האוניברסיטה העברית, על שרטוט המפות של דרכי המסחר במיומנות ובמסירות.

תודה מיוחדת שמורה להוצאת מאגנס על העבודה הרבה שהושקעה בהוצאת הספק ובמיוחד לחי צבר, המנכ"ל, לרם גולדברג, מנהל הייצור, לד"ר אילנה שמיר ולדורית בונה עורכת הספר.

פתח דבר ■ ט

אחרונים חביבים הם בני משפחתי: אשתי רותי, ילדיי ירון, תמר ומיכל, ונכדיי הראל, מאיה, ניבה, ערן, עומר ושירה, שראו כיצד הבעל, האבא והסבא נעלם לתקופות ארוכות לעידן כה קדום בהיסטוריה וחוזר משם עם סיפורים מעניינים אם כי לא תמיד מרתקים כל כך.

המקורות

לצורך חקר הכלכלה במסופוטמיה באלף השלישי לפסה"נ, עשיתי שימוש בעבודות של חוקרים מובילים של התקופה, הנשענות על מקורות ראשוניים. לשם בחירתן הסתייעתי בכיבליוגרפיה שהכין פרופ' נורמן יופה (Yoffee) לסמינר על כלכלת מסופוטמיה בעת הקדומה שנתן בשנת 2006 באוניברסיטת מישיגן.¹ עבודתי נשענת גם על מחקרים של אשורולוגים העוסקים בתופעות כלכליות ומפרשים אותן לפי המודל החברתי-קיומי המקובל במחקר האנתרופולוגי. פרשנותי שלי את הממצאים היא אחרת; אני משתמש במודלים של המבנה הפורמלי-מודרני ושל הכלכלה המוסדית.

החוקרים המרכזיים שאני מסתמך עליהם – הנס ניסן, רוברט אנגלונד ואחרים – שפרסמו את עבודותיהם במחצית השנייה של המאה העשרים, מתארים את החברה ואת הכלכלה של תקופת אורוק (Uruk), בסוף האלף הרביעי לפסה"נ, ומתבססים על ממצאים ארכאולוגיים ועל לוחות שהתגלו בחפירות.² בתקופה זו פעלו המבנים הארגוניים הגדולים – הארמון והמקדש – והעדויות שנמצאו מתארות את פעילותם בייצור ובתשלום לעובדים. אנגלונד גורס שהיו אלה ארגונים שייצרו במשותף והתקיימה בהם חלוקה של מנות-קיום לחברי הארגון, בדרכם של ארגונים שפעלו באלף השלישי לפסה"נ. לדברי ניסן, השעורה הייתה אז אמצעי תשלום והיא הוחלפה בשוק במוצרים אחרים כשהיא נמדדת בקערות חרס בעלות שוליים משופעים.³

חוקרים אחרים תיארו בעבודותיהם את המבנה הכלכלי-חברתי של ממלכות סרגון ואור III, באלף השלישי לפסה"נ, כהמשך וכשכלול של המבנים בתקופות קודמות.⁴ החוקרים הללו גורסים כי מבנה זה היה השליט בכל דרום מסופוטמיה

1 http://sitemaker.umich.edu/nyoffee/files/economics_sem_06_readings.pdf

2 Nissen 1988, pp. 65-127; Englund 1998, pp. 15-236; Van de Mierop 2004a, pp. 19-38

3 Nissen 1988, pp. 84-85

4 לדוגמה: Steinbeter 1975, pp. 147-175; idem 1982; idem 1983, pp. 31-43; Foster 1977, pp. 157-208; idem 2003, pp. 91-111; Renger 1984, pp. 31-123; idem 1994, pp. 157-208; idem 2003,

ובאימפריה של אור III. במשך התקופה הייתה גם פעילות כלכלית של פרטים מחוץ למסגרת הארמון והמקדש, לרבות בעלות פרטית על אמצעי ייצור וחכירתם, אולם היא הייתה מוגבלת מאוד בהיקפה. דעה זו מקובלת גם על החוקרים שפרסמו את עבודותיהם בשנות התשעים של המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית.⁵

עם זאת, בפרסומים המאוחרים שוררת תמימות דעים בקרב החוקרים, שהמודל הכלכלי-חברתי המתאר בצורה הטובה ביותר את כלכלת מסופוטמיה בתחילת האלף השני לפסה"נ הוא המודל הפורמלי-מודרני, הכולל פעילות אינטנסיבית של המגזר הפרטי.⁶ זכויות הקניין בעידן זה היו בעיקר בידי הסקטור הפרטי, והארגונים הכלכליים של הארמון ושל המקדש המשיכו לפעול בצורה מצומצמת יותר. התקיימו שווקים שהוחלפו בהם מוצרים, נכסים ואמצעי ייצור בעזרת אמצעי תשלום מוסכמים, שהעיקריים בהם היו המתכת כסף והשעורה; הייתה אז הכרה בהון השקעות ובהלוואות, והייתה ריבית מוסכמת; סוחרים פרטיים שפעלו ממניעי רווח ניהלו מסחר מקומי ומסחר בין-אזורי.

בשנים האחרונות התפרסמו שני מחקרים המסכמים את הידע בנושא המסחר האשורי הקדום: האחד, מחקר כללי של קלס פנהוף (Veenhof 2008) והשני, מחקרו של יאן דרקסן (Dercksen 2004) על המוסדות האשוריים. מחקרים אלו, נוסף על העבודה המקיפה של ססיל מישל (Michel 2003), הכוללת ביבליוגרפיה מעודכנת של המסכמים ושל עבודות שנכתבו עליהם, מאפשרים תיאור ממצה של מצב המחקר. עליהם נוסף מחקרו של לואיס אורלין (Orlin 1970), שבו מתואר המסחר כמיזם של בתי מסחר פרטיים, ומוסכרים היבטים שונים של מימון המסחר. גם במחקרים של פנהוף (Veenhof 1972) מתוארים היבטים רבים של המסחר האשורי, כגון המוצרים שנסחרו, ארגון השיירות, מימון המסחר, מכשירי המימון והתקשורת. כמו כן קיימות עבודות העוסקות בחוק, במשפט ובתהליכים המשפטיים: מחקרו של לרסן (Larsen 1976), המתאר בפירוט את מוסדות העיר אשור ומוסדות המושבות האשוריות באנטוליה, ומחקרו של דרקסן על מוסדות המסחר האשורי (Dercksen 2004). מחקרים אלו הם רק חלק קטן מהמחקרים על תופעת המסחר באשור הקדומה.

כל המחקרים הללו נעשו בידי אשורולוגים והתמקדו בעיקר בפענוח התעודות, בתרגום המונחים, בתיאור התהליכים שהתרחשו ובהבנתם. לצורך הניתוח הם

pp. 15-137, 31-123; Van de Mieroop 1992

5 ראו למשל 2004a Van de Mieroop; 1997 Kuhrt; 1995 Postgate

6 Van de Mieroop 2004, pp. 54-64; Silver 2004, pp. 65-87; Steinkeller 2004, pp. 91-111; Jursa 2010, pp. 13-26

המקורות ■ יג

השתמשו במונחים מתחומי החברה, הכלכלה, המשפט והכספים. הם תיארו את המוסדות הכלכליים והסבירו כיצד הם פעלו, אך לא ערכו דיון שיטתי בהם, והאפיון שלהם איננו שלם, שכן הם לא השתמשו בכלי מחקר מתחום הכלכלה המוסדית כדי לנתח את תופעת המסחר ולהסביר מדוע השתמשו הסוחרים במוסדות אלו ומה הייתה תרומתם להצלחת המסחר.

בספרי אני מסייע בפרסומים על הארכיונים של סוחרים שהתגלו בכמה מקומות באסיה הקטנה, במסופוטמיה ובסוריה, המתעדים בפירוט רב את יחסי המסחר, את אמצעי החליפין (שימוש במתכות יקרות ככסף ואשראי), קשרים בין שלב

תל כנש הקדומה ליד העיירה כילטפה. במרכז התל — הארמון. בתחתית התמונה משמאל — אתרי חפירות הכרום ואזור מגורי הסוחרים

(מקור: <http://www.panoramio.com/photo/4990816>)

הייצור ובין החליפין, ויחסים עם השלטונות. מקורות חשובים הם מערכות חוקים שהתגלו באשנונה (Eshnuna) ובכבל (חוקי חמורבי), ובהם סעיפים הנוגעים למסחר הפרטי. המצבור הגדול ביותר של לוחות המתייחסים למסחר הפרטי התגלה בכנש (Kaneš) באנטוליה, בארכיונים של הסוחרים האשורים מהמאה העשרים עד המאה השמונה עשרה לפסה"נ. הם כתובים בכתב יתדות בשפה האכדית בדיאלקט אשורי קדום.

הלוחות הופיעו בשוק העתיקות כבר במאה התשע עשרה. בשנת 1926 גילה פרידריך הרוזני (Hrozny) שמקור הלוחות הוא באתר ששמו כילטפה (Kultepe) ליד העיר כיסרי (Kayseri) במרכז אנטוליה. העיר זוהתה ככנש הקדומה. האתר נחפר באינטנסיביות מאז 1948, ואת החפירות ניהל במשך תקופה ארוכה הארכאולוג הטורקי תחסיין אוזג'וק (Tahsin Özgüç). נמצאו בהן כ-18,000 לוחות חומר, שחלקם הגדול עדיין מחכה לפענוח ולחקירה במוזאונים בטורקיה. נוסף על כך, כ-5,000 מסמכים נמצאו בחפירות פירטיות מסוף המאה התשע עשרה, והם שוכנים במוזיאונים ובאוספים פרטיים במקומות רבים. מסמכים של הסוחרים ומסמכים המזכירים את המסחר נמצאו גם במקומות אחרים באנטוליה – אלישר (Alişar), אצמהויק (Acmehöyük) ובוז'ז'וקי (Boğazköy). בסך הכול נזכרו במסמכים כ-40 יישובים שהיו בהם מושבות מסחר אשוריות. פרויקט של חקירת המסמכים מתנהל בשנים האחרונות על ידי קבוצת חוקרים העוסקים בנושא יותר משלושים שנה, ובהם פנהוף, לרסן, דרקסן, מישל וגידו כריות (Kryszat).⁷ הספר הראשון שיצא לאור במסגרת הפרויקט הוא ארכיב הסוחר אשור-נדה (Aššur-nādā) (Larsen 2002). ארכיונים נוספים של הסוחרים מכנש פורסמו על ידי פנהוף (הסוחר Kuliya) ולרסן (הסוחר Šalim-Aššur) (Veenhof 2010; Larsen 2010), ונוספים יפורסמו בשנים הקרובות. מסמכים רבים אחרים של ארכיונים של סוחרים אחרים מופיעים בתרגומים לאנגלית בנספחים לפרסומים של החוקרים הנזכרים לעיל.

אני מבקש להגדיר ולאפיין את המוסדות הכלכליים החשובים שהשפיעו על המסחר האשורי הקדום באמצעות סריקת מסמכי הסוחרים שנחקרו ופורסמו. אציג הסברים לסיבות לשימוש במוסדות הללו ואעמוד על השפעתם על עלויות העסקה ועל הרווחיות של הפעילות העסקית של הסוחרים. אשתמש בציטטות מדברי הסוחרים כדי להסביר את המבנה ואת צורת הפעולה של המוסדות. לציטטות אלו יש שני מקורות עיקריים: הראשון הוא אסופות של מסמכי הסוחרים המופיעים בספריהם

המקורות ■ טו

של לרסן (Larsen 2002) ושל ויליאם גוולטני (Gwaltney 1983), או בציטוטים של מסמכים המופיעים בספריהם ובמחקריהם של פנהוף,⁸ לרסן,⁹ דרקסן,¹⁰ מישל¹¹ ואחרים.

המקור השני הוא הציטטות המופיעות במילון אשורי של שיקגו.¹² לכל מילה המופיעה במילון מצורפות ציטטות רבות הלקוחות ממסמכים מכמה תקופות, ובהן גם ציטטות ממסמכי הסוחרים מהתקופה האשורית הקדומה שתורגמו לאנגלית. הציטטות מתקופת המסחר האשורי הקדום המופיעות במילון נבחרו בקפידה על ידי עורכי הספרים. לדבריהם, 'כדי לעשות צדק עם המובן של המילה, לוקטו כל המקרים בהם היא מופיעה [...]', בצירוף טקסטים בכמות הדרושה כדי לקבוע את המובן של המילה בהקשר המסוים [...].¹³ המילים הללו לקוחות מתוך אוצר המילים של הסוחרים, ומתארות תופעות מתחום פעולת השוק, אמצעי התשלום, הארגון, המימון והאכיפה, כפי שזוהו ותורגמו לאנגלית על ידי חוקרי המסמכים הראשוניים. לפיכך יש להתייחס לציטטות כמייצגות במדויק את התופעה המתוארת. במקרים מסוימים הושוו הציטטות לנאמר במסמכים המקוריים, שתורגמו בפרסומים של חוקרים, כמו הפרסומים של גוולטני (Gwaltney 1983) ולרסן (Larsen 2002).

הערות על כללי הכתיבה

שמות של מקומות, שמות פרטיים ושמות חודשים בציטטות מהמסמכים של הסוחרים האשורים מופיעים בקיצורים הבאים:

ש.ח. = שם חודש

ש.כ. = שם כללי. שם מקום עם מספור מציין מקומות שונים

ש.פ. = שם פרטי. שם פרטי עם מספור המציין אנשים שונים.

אכדית בניב אשורי נכתבה באותיות נטויות (*šimim*). נעשה שימוש באותיות המסמנות ש – (š) – צ – (ṣ) – ט – (ṭ) – ח – (ḫ). הסימנים מעל האותיות מסמנים את אורך התנועה (*ū*), (*û*).

Veenhof 1972 8

Larsen 1967 9

Dercksen 1999, pp. 85-99 10

Michel 1997, pp. 285-300 11

המילון הוא פרויקט בתחום הלשון האכדית על *Chicago Assyrian Dictionary – CAD*. ניביה, שמתנהל באוניברסיטת שיקגו משנת 1921. למילון 22 כרכים.

*CAD A*₁, pp. xi-xii 13

שומרית נכתבה באותיות לטיניות .ba.
כדי להקל על ההגייה של שמות של שליטים ומקומות הובא גם איות
בלטינית.